

KS. JERZY MYSZOR

DUSZPASTERSTWO PARAFIALNE NA GÓRNYM ŚLĄSKU W XIX I NA POCZĄTKU XX W. STAN BADAŃ ZA LATA 1982–1999¹

Punktem wyjścia mojego sprawozdania jest stan badań nad historią duszpasterstwa, który stał się podstawą przy pisaniu książki *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku 1821–1914* (Katowice 1991). Wprawdzie książka ukazała się w 1991 r., jednak uwzględnia stan badań z końca 1982 r. Zgodnie z założeniami przyjętymi w wyżej wymienionej monografii, przedmiotem zainteresowania jest południowo-zachodnia część diecezji wrocławskiej, która przed 1821 r. należała do diecezji krakowskiej. Chyba nie trzeba nikogo przekonywać co do zasadności zajmowania się szczególnie tym obszarem diecezji wrocławskiej, który w XIX w. został poddany głębokim przeobrażeniom społecznym wskutek industrializacji i urbanizacji, a więc jest to z pewnością wystarczający powód, aby poświęcić mu szczególną uwagę.

Duszpasterstwo parafialne (*cura animarum*) rozumiem jako celową służbę Kościoła (duszpasterze i określone grupy wiernych), mającą na celu doprowadzenie człowieka (wspólnotę wiernych, powierzonych opiece duszpasterzy – biskupa, proboszcza) do Boga. W szerszym znaczeniu będzie chodziło o wszelkie przejawy żywotności wspólnoty wiernych głównie na poziomie parafialnym, takie jak posługa sakramentalna, przekaz wiary w kazaniach i katechizacji, a także praktyki religijne, przejawy pobożności – udział w nabożeństwach i innych praktykach pobożnych oraz zaangażowanie wiernych w związkach i bractwach kościelnych, charytatywnych i kulturalno-oświatowych. Poza nielicznymi wyjątkami historycy polscy rzadko podejmują problem doświadczenia religijnego, postaw społecznych, wierzeń i wyobrażeń religijnych, motywacji i sensu praktyk religijnych mających swe korzenie w wierze i tradycji Kościoła katolickiego, a jeśli to czynią, występują z pozycji etnologa, rzadziej socjologa².

Można zauważyć, że wśród historyków „świeckich”, do niedawna skrupowanych gorsetem metodologii marksistowskiej, odchodzi się powoli od stereotypowych założeń, że układ stosunków gospodarczych implikuje stopień zaangażowania w życie religijne przeciętnego katolika oraz posłuchu względem duchowieństwa. Nadal panuje jednak przekonanie, że duchowieństwo XIX-wieczne zajmowało się polityką, kierując się chłodno skalkulowanym interesem politycznym, mającym na uwadze wyłącznie utrzymanie wpływów w społeczeństwie. W mniejszym stopniu niż przed 1989 r. utrzymuje się jednak pogląd o germani-

¹ Artykuł powstał na zamówienie Teologicznego Fakultetu Eberhards-Karls-Universität Tübingen, jako część projektu badawczego mającego na celu zredagowanie historii diecezji wrocławskiej z okazji 1000-lecia jej istnienia. Przedstawiony został na sesji naukowej 4–8 X 1999 r. w Kloster Münsterschwarzach

² D. O l s z e w s k i, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.

zacyjnej roli Kościoła katolickiego. Jeśli historykom świeckim zarzuca się praktykowanie nadal marksistowskiego warsztatu badawczego, to konfesyjnym – tendencje apologetyczne. Generalnie rzecz biorąc, można jednak zauważyć zmiany na lepsze. Od jakiegoś czasu coraz częściej na sesjach naukowych spotykają się historycy „konfesyjni” i „świeccy”, co pozwala na wymianę doświadczeń i konfrontacje poglądów, a tym samym przełamywane są uprzedzenia i zanika dotychczasowa nieufność.

W bieżącym roku na stronie internetowej Instytutu Teologiczno-Pastoralnego w Katowicach zainicjowana została bibliografia historii Kościoła na Śląsku za lata 1945–1999. W obecnym kształcie bibliografia pozwala na przegląd dorobku historyków (indeks autorski) oraz na przegląd publikacji w układzie tematycznym. W przyszłości przewiduje się wydanie jej drukiem. Adres internetowy: <http://www.instytut-teolog.katowice.opoka.org.pl/Historia/Historia.htm>.

W opublikowanym na łamach „Chrześcijanina w świecie” (1986, nr 153) artykule pt. *O stanie badań nad duszpasterstwem górnośląskim na przełomie XIX i XX wieku*, sformułowałem kilka postulatów badawczych, które – moim zdaniem – po dzień dzisiejszy nie straciły na aktualności. Do kluczowych problemów domagających się opracowania zaliczyłem rozpoznanie formacji intelektualnej i duchowej kandydatów do kapłaństwa, w tym szczególnie wpływu wychowawców alumnatu wrocławskiego i profesorów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego.

Czy można w przypadku diecezji wrocławskiej mówić o specyficznym modelu wychowawczym do kapłaństwa, który zaowocował pewnym określonym, dosyć wyraźnie wyodrębnionym w stosunku do innych ośrodków wychowania w Niemczech typem duszpasterza, różnym w stosunku do pozostałych diecezji niemieckich? Pomoc w odpowiedzi na tak postawione pytanie mogłyby przynieść między innymi słowniki biograficzne. W historiografii niemieckiej powstało szereg słowników biograficznych zapoczątkowanych przez Augustyna Meera, kontynuowanych przez Josepha Jungnitta, Alfonsa Nowacka, Ericha Grabera i Maxa Hippe. Z polskiej strony znane są prace Jana Kudery, Emila Szramka i innych. W ostatnich latach strona polska podjęła wysiłek stworzenia słownika biograficznego, którego pierwszy tom, mimo usterek, jest w tej chwili nieocenionym, jeśli chodzi o śledzenie losów jednostkowych śląskich duchownych XIX i XX wieku, zmarłych przed 1990 r.³ Trwają prace na drugim tomem, w którym znajdują się biogramy kolejnych postaci, z takich czy innych powodów pominiętych w pierwszym.

Analiza biogramów zawartych w pierwszym tomie odzwierciedla proces powstawania słownika, trwający kilkanaście lat i jego zmieniające się założenia programowe. Mamy więc biogramy kładące większy nacisk na czynności duszpasterskie w życiu kapłana, w innym przypadku autor hasła skupił uwagę tylko na działalności literackiej, naukowej, narodowej czy politycznej. Pierwotny zamiar, że słownik miał udokumentować drogę Śląska do Polski, jest łatwo zauważalny, choć nie dominujący. Stąd zarzuty, z jakimi spotkał się słownik, są w pewnym stopniu chybione, ale jednocześnie usprawiedliwione, biorąc pod uwagę brak pełnej wiedzy o pierwotnej koncepcji słownika. Inne spojrzenie na działalność księży śląskich dają hasła biograficzne Ślązaków zamieszczone w *Słowniku*

³ *Słownik biograficzny katolickiego duchowieństwa śląskiego XIX i XX wieku*, pod red. M. Patera, Katowice 1996.

katolicyzmu społecznego (t. 1–3, Warszawa–Lublin 1991–1995) i słowniku – katalogu wystawy na temat roli duchowieństwa śląskiego XIX i XX-wiecznego, zorganizowanej w 1991 r. przez Muzeum Historii Katowic⁴.

Prócz słownikowych haseł powstało kilka monograficznych opracowań biografii duchownych, które z racji swej podstawy źródłowej zasługują na uwagę⁵. Warto przy okazji zauważyć, że tak pożądane przez badaczy akta personalne nie zawierają tych informacji, których historyk spodziewa się znaleźć. Są dosyć stereotypowe i rzadko poza danymi ściśle osobowymi (metryka chrztu, krótki życiorys, daty kolejnych święceń, dekrety na placówki duszpasterskie, prośby o urlopy, nominacje itp.) nie zawierają żadnych sensacyjnych informacji.

Ze zrozumiałych przyczyn w ostatnich kilku latach wzrosło zainteresowanie biografiami dwóch księży: ks. Emila Szramka i ks. Józefa Czempieła, wychowanych jeszcze w alumnacie wrocławskim, którzy w ubiegłym roku zostali wyniesieni na ołtarze⁶. Nie ulega wątpliwości, że formacja do kapłaństwa, jaką otrzymali w alumnacie wrocławskim, determinowała ich decyzje w najważniejszych chwilach posługi duszpasterskiej.

Największą popularnością wśród badaczy cieszy się nadal postać proboszcza piekarskiego – ks. Jana Alojzego Ficka. Przyczyn tego zjawiska należy upatrywać z jednej strony w roli, jaką dla archidiecezji katowickiej mają współcześnie Piekary, miejsce pielgrzymowania setek tysięcy robotników, ale chyba, co ważniejsze, chociaż rzadko się o tym mówi, proboszcz piekarski jest prawdopodobnie kluczem do zrozumienia śląskiego modelu duszpasterzowania⁷. Spojrzenie socjologiczne na duszpasterza śląskiego z drugiej połowy XIX i przełomu wie-

⁴ *O duszę polską. Wystawa historyczna o działalności duchowieństwa śląskiego w XIX i XX w.*, Katowice 1991.

⁵ A. K i e ł b a s a, *Biskup Adrian Włodarski 1807–1875*, Trzebnica 1995; J. M y s z o r, *Ks. Jan Kapica (1886–1930)*, [wstęp i antologia tekstów], [w:] *Sylwetki najwybitniejszych działaczy trzeźwościowych XIX i XX wieku oraz antologia ich pism*, pr. zb. pod red. Mariana P. Romaniuka, t. 2, Warszawa 1996, s. 165–190.

⁶ *Duszą Śląska jest Ślązak. Materiały konferencji zorganizowanej w 50. rocznicę śmierci ks. Emila Szramka*, red. nauk. S. Gajda, i E. Kwiatek, Opole 1993; *U progu beatyfikacji ks. dr. Emila Szramka. Materiały sesji naukowej*, Katowice 1999; *Victor – quia Victima. Ksiądz Emil Szramek (1887–1942)*, [materiały sesji naukowej z 1992 r.], Katowice 1996; K. H e s k a - K w a ś n i e w i c z a, *A będą z ciebie jednego Tysiące*, „Miesięcznik Społeczno-Kulturalny Śląsk” 1999, nr 4 (42), s. 12–14; J. M y s z o r, *Śługa Boży ks. Emil Szramek – proces beatyfikacyjny męczenników II wojny światowej. Nowe pytania i odpowiedzi. Edycja tekstów źródłowych*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1997, t. 30, s. 249–271; *Blogosławiony Emil Szramek 1887–1942*, red. i opr. graficzne J. W. Brzoza, Katowice 1999; J. K u r e k, Z. H o j k a, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, Chorzów Batory – Wielkie Hajduki 1997.

⁷ J. C h m i e l e w s k i, *Środowisko rodzinne i lata młodości ks. Jana Alojzego Ficka*, [w:] *Ks. Jan A. Fick i Piekary Śląskie w XIX wieku*, Katowice 1992, s. 53–70; M. F a z a n, *Związki Jana Alojzego Nepomucena Ficka z Krakowem*, tamże, s. 71–81; C. S p u t e k, I. S r o k a, *Ks. Jan Alojzy Ficek – inicjator akcji trzeźwościowej na Górnym Śląsku*, tamże, s. 82–95; J. M y s z o r, *Rola i znaczenie misjonarzy, jezuitów i zmartwychwstańców w życiu i działalności ks. Jana Alojzego Ficka*, tamże, s. 96–107; A. K o w a l s k a, *Ks. Jan Alojzy Ficek jako inspirator polskiego życia kulturalnego*, tamże, s. 108–116; R. R a k, *Charyzmat ks. Jana Alojzego Ficka*, tamże, s. 117–128; A. K w i a t e k, *Ks. Jan Alojzy Ficek w śląskiej tradycji*, tamże, s. 129–140; *Ks. Jan Alojzy Ficek i Piekary w XIX wieku. Działalność religijno-społeczna ks. Jana A. Ficka i rola Piekar jako centrum katolicyzmu społecznego na Górnym Śląsku*, Katowice 1992, [rec.] D. Rott, „Szczecińskie Studia Kościelne” 3 (1992), s. 139–142; J. M y s z o r, *Ksiądz Jan Nepomucen Alojzy Ficek (1790–1862)*, [zyciorys, edycja tekstów źródłowych], [w:] *Sylwetki najwybitniejszych działaczy trzeźwościowych XIX i XX wieku*, pr. zb. pod red. Mariana P. Romaniuka, Warszawa 1994, s. 117–138.

ków towarzyszy refleksjom Haliny Kowalczyk⁸, Mariana M. Drozdowskiego i Wandy Musialik⁹; wydaje się, że ich publikacje poświęcone wybranym postaciom duszpasterzy otwierają nowy rodzaj refleksji biograficznej.

Jeśli mówimy o Piekarach, to oczywiście uwagę historyków przyciąga fenomen pielgrzymki XIX-wiecznej i kult świętych, w tym szczególnie pielgrzymek piekarskich. Pielgrzymkami i miejscami pątniczymi zajmuje się od lat kilku historyków, niektórzy z pielgrzymek uczynili jedyny przedmiot swych badań¹⁰. Nieprzerwana tradycja pielgrzymek piekarskich oraz jej współczesna skala prowokuje do stawiania pytań także historycznych. Dotychczas nie udało się znaleźć spójnej, wyczerpującej odpowiedzi na temat przyczyn i skutków tego zjawiska. Nie wystarczy policzyć pielgrzymów i opisać przebieg pielgrzymki. Trudniej z wielu powodów odnotować skutki nie tyle te wymierne, ale zwłaszcza te niewymierne, dokonujące się w sferze mentalności, zachowań i sposobu przeżywania wiary. Najczęściej podejmowanym problemem związanym z pielgrzymkami jest ich społeczny (robotniczy) charakter.

Być może, Piekary w każdych warunkach ustrojowych i politycznych były i pozostają barometrem nastrojów społecznych w tym rejonie Śląska. Jeśli tak, to należy z pielgrzymek piekarskich uczynić jeden z istotnych elementów pobożności robotniczej Śląska i powinien on znaleźć odpowiednie miejsce w historii Kościoła na Śląsku. Nasuwa się nieodparcie wniosek, że badania historyczne powinny być wsparte analizami socjologicznymi ksiąg brackich, ksiąg metrykalnych parafii pielgrzymkowych, wszelkich danych statystycznych, w tym głównie *communicantes* i *dominantes*, zachowanych do naszych czasów. Tradycyjny model opisywania miejsca pielgrzymkowego przełamuje sesja poświęcona Górze Świętej Anny, która odbyła się w listopadzie 1996 r. Uczestnicy sesji odeszli od stereotypowych opracowań miejsc pielgrzymkowych i zwrócili uwagę na „obrzeża” pielgrzymki, nie unikali także stawiania drażliwych pytań o rolę pielgrzymki (negatywną i pozytywną) w kształtowaniu postaw religijno-narodowych¹¹.

⁸ H. K o w a l c z y k, *Kształtowanie się etosu kapłana śląskiego na przykładzie braci Ludwika i Leopolda Markiejków*, [w:] *Parafia bogucicka. Tradycja i współczesność*, red. nauk. W. Świątkiewicz, J. Wycisło, Katowice 1994, s. 133–150.

⁹ M. M. D r o z d o w s k i, *Etos obywatelski ks. kardynała Augusta Hlonda – biskupa śląskiego i prymasa Polski*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 1997, t. 17, s. 121–137; W. M u s i a l i k, *Szkic do portretu duszpasterza śląskiego*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1994/1995, t. 27/28, s. 153–158.

¹⁰ J. G ó r e c k i, *Pielgrzymki na Górnym Śląsku w latach 1869–1914*, Katowice 1994; tenże, *Sanktuarium bogucickie w tradycji pielgrzymkowej Górnego Śląska*, [w:] *Parafia bogucicka...*, s. 234–283; tenże, *Pielgrzymki w tradycji górnośląskiej*, [w:] *Metropolia katowicka – górnośląska. Dziedzictwo historii. Wyzwania wobec przyszłości*, red. nauk. W. Świątkiewicz, J. Wycisło, Katowice 1994, s. 55–79; tenże, *Pobożność Górnoślązaków w nowo powstałej diecezji katowickiej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1994/1995, t. 27/28, s. 398–410; J. K w i a t e k, *Związki Górnego Śląska z Galicją na przełomie XIX i XX wieku*, Opole 1994; J. W y c i s ł o, *Sanktuarium Matki Bożej w Piekarach Śląskich*, t. 1, *Formowanie się głównego ośrodka życia religijno-społecznego na Górnym Śląsku w XIX wieku*, Katowice 1991; tenże, *Pielgrzymki piekarskie misją Kościoła śląskiego*, [w:] *Kościół śląski wspólnotą misyjną*, red. nauk. W. Świątkiewicz, J. Wycisło, Katowice 1995, s. 73–104; A. H a n i c h, *Sanktuarium na Górze św. Anny w okresie III powstania śląskiego*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 1992, t. 13, s. 264–269; *Góra Ś. Anny Sanktuarium diecezji opolskiej*, Opole 1987; *Dziedzictwo duchowe i historyczne Góry św. Anny. Materiały sesji naukowej odbytej na Górze św. Anny 5 listopada 1996 r.*, pod red. W. Musialik, Opole–Wrocław 1997.

¹¹ *Dziedzictwo duchowe i historyczne Góry św. Anny...*

Mniejszym powodzeniem cieszy się wśród historyków kult świętych. Związek edukacji historycznej społeczeństwa śląskiego z problemem pieśni pielgrzymkowych i kultem świętych wykazała Halina Kowalczyk-Dudała¹². Poza tym ukazało się kilka opracowań poszczególnych świętych¹³. Wartą odnotowania jest praca Haliny i Mariana Grzegorza Gerlichów, poświęcona roku liturgicznemu i zwyczajom z nim związanym¹⁴. Zauważyć jednak trzeba, że napisana jest z pozycji etnologa, co nie umniejsza jednak jej wartości z punktu widzenia historyka, gdyż wprowadza świeże spojrzenie na uwarunkowane historycznie zwyczaje towarzyszące rokowi liturgicznemu.

Poznanie reguł i skutków oddziaływania duszpasterskiego duchowieństwa śląskiego wydaje się zasadnicze, a zarazem wystarczające, jeśli chodzi o pierwszą połowę XIX wieku. Począwszy bowiem od 1848 r. rozpoczyna się okres stopniowej emancypacji laikatu katolickiego, zaangażowanego w licznych bractwach i stowarzyszeniach kościelnych i katolickich, który z przedmiotu duszpasterstwa stawał się mimowolnie jego podmiotem; jeśli nie w dzisiejszym rozumieniu tego słowa, to z pewnością w zgodzie z XIX-wieczną koncepcją teologii pastoralnej sytuującej świeckich w akcji charytatywnej, prasie, polityce i innych obszarach życia społecznego. Wspomniany wyżej postulat zdiagnozowania formacji duchowieństwa śląskiego został po części zrealizowany przez opisanie bibliotek parafialnych¹⁵ i wybranych prywatnych księgozbiorów księży śląskich¹⁶ czy działalności naukowej księży¹⁷.

Bardzo bogate życie brackie i związkowe nie znajduje wystarczającego odbicia w literaturze przedmiotu. Do wyjątków należy praca Witolda Matwiejczyka, omawiająca dzieje katolickich towarzystw robotniczych w Zagłębiu Ruhry w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku. Dużo miejsca zajmują w niej stowarzyszenia katolickich robotników pochodzących ze Śląska¹⁸. W monografii poświęconej historii duszpasterstwa na Górnym Śląsku w XIX wieku usiłowałem uchwycić statystyczny wymiar katolickiego życia związkowego. Wydaje się, że może on być punktem wyjścia do opracowań szczegółowych. Wiele uwagi życiu związków kościelnych i katolickich poświęca w swych badaniach Czesław My-

¹² H. K o w a l c z y k - D u d a ł a, *Edukacja historyczna mieszkańców Górnego Śląska w drugiej połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.

¹³ M. M r z y k, *Problematyka kultu św. Jana Nepomucena w XVIII i XIX wieku na ziemi pszczyńskiej*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1998, t. 23, s. 92–106; W. M y s z o r, *Święty Florian: legenda i kult*, „Zeszyty Chorzowskie” 1996, t. 1, s. 7–9; B. B a z i e l i c h, *Święta Barbara – patronka górników*, [w:] *Górnictwo stan w wierzeniach obrzędach, humorze i pieśniach*, pr. zb. pod red. D. Simonides, Katowice 1988.

¹⁴ H. G e r l i c h, M. G. G e r l i c h, *Sacrum – Rodzina – Tradycja. Świętowanie roku kościelnego w tradycyjnej kulturze plebejsko-miejskiej Górnego Śląska*, Katowice 1995.

¹⁵ A. T o k a r s k a, *Biblioteki polskie na Górnym Śląsku w XIX wieku*, Katowice 1997; M. K a l c z y Ń s k a, *Duchowieństwo śląskie w procesie upowszechniania książki na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Duchowieństwo śląskie wobec przemian społeczno-kulturalnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Materiały sesji historycznej zorganizowanej w Warszawie 7 XI 1995*, red. nauk. W. Musiałik, J. Mysior, Warszawa 1995, s. 65–72.

¹⁶ H. K o w a l c z y k, *Duchowieństwo katolickie a kształtowanie się świadomości historycznej ludności Górnego Śląska na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Duchowieństwo śląskie wobec przemian...*, s. 73–80; też, *Edukacja historyczna...*, s. 109–115.

¹⁷ M. D y b a, *Kształtowanie się polskiego środowiska historycznego na Śląsku w latach 1918–1939*, Katowice 1993.

¹⁸ W. M a t w i e j c z y k, *Katolickie towarzystwa robotników polskich w Zagłębiu Ruhry 1871–1894*, Lublin 1999. Autor bez większego wahania zakłada, że wszyscy Ślązacy mówiący po polsku byli Polakami.

kita-Glensk¹⁹, która jednak zajmują się tylko pewnym wycinkiem społecznej roli związków katolickich, jaką był teatr amatorski. Podejmowane są próby opracowania działalności charytatywnej. Konieczne wydaje się w tym względzie opracowanie monograficzne jednej z najlepiej rozwijających się w diecezji wrocławskiej organizacji charytatywnych, dotąd prawie całkowicie zapoznanej, jakimi były Konferencje Pań i Panów św. Wincentego i Paulo²⁰. Nowe interesujące spojrzenie na życie związkowe przynosi artykuł Wiesławy Korzeniowskiej, poświęcony tercjarzom franciszkańskim w ich życiu codziennym²¹.

Historycy polscy rzadko zajmowali się programem duszpasterskim biskupów: Melchiora Diepenbrocka, Heinricha Foerstera i Georga Koppa. Ich uwagę do niedawna pochłaniały głównie problemy narodowościowe, występujące w nauczaniu, prawodawstwie lokalnym i praktyce duszpasterskiej. Mniejszą wagę przywiązywano do zwyczajnej posługi biskupów. Może najwięcej uwagi skupia postać Melchiora Diepenbrocka²², a to ze względu na poparcie, jakiego udzielił tradycyjnym formom duszpasterstwa, takim jak rekolekcje, misje parafialne, bractwa i stowarzyszenia. Tak więc we wszystkich artykułach omawiających tradycyjne formy duszpasterskie, odnowa religijna w XIX wieku kojarzy się zwykle z rządami biskupa Diepenbrocka. Podstawę do wyprowadzenia pierwszych wniosków o programie duszpasterskim biskupów wrocławskich daje omówienie konwentów dekanalnych²³. Z pewnością większy nacisk należy położyć na analizę treści listów pasterskich, prawodawstwa lokalnego i jego uwarunkowań teologicznych, społecznych, nawet politycznych.

Wiele już wiemy o polityce personalnej przy obsadzaniu stanowisk proboszczowskich na terenie Śląska, stosunku bpa Georga Koppa do organizacji robotniczych, związków zawodowych, czyli najogólniej mówiąc – do kwestii robotniczej, mniej natomiast o polityce budowlanej i zasadach dotowania nowo powstających kościołów i związanych z tym procesem tworzenia parafii. Z powodów politycznych, ale nie tylko, problematyka narodowościowa stała w centrum zainteresowania historyków polskich, co spowodowało wyraźną dysproporcję w stosunku do innych, równie interesujących tematów. Strona polska usiłowała nie tylko zrozumieć i uzasadnić sam proces budzenia i pogłębienia świadomości

¹⁹ C. M y k i t a - G l e n s k, *Teatr amatorski górnośląskich towarzystw alojzjańskich*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1985, t. 18, s. 81–105; też, *Teatr amatorski polskich kongregacji mariańskich na Śląsku Opolskim i cieszyńskim w latach niewoli narodowej*, „Studia Teologiczne-Historyczne Śląska Opolskiego” 1987, t. 12, s. 321–352.

²⁰ J. M y s z o r, *Konferencje św. Wincentego i Paulo – charytatywne stowarzyszenie katolików świeckich w Polsce: powstanie, rozwój i likwidacja (1850–1950)*, [w:] *Caritas – zawód czy powołanie?* pr. zb. pod red. H. Skorowskiego i J. Korala, Warszawa 1996, s. 59–75; tenże, *Katolickie stowarzyszenia charytatywne kobiet na Górnym Śląsku w XIX wieku*, [w:] *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX wieku*, pr. zb. red. naukowa H. Karczyńska, Opole 1996, s. 71–85; tenże, *Dzieje akcji charytatywnej na terenie parafii św. Barbary w Królewskiej Hucie w latach 1852–1923*, [w:] *Z dziejów parafii św. Barbary w Chorzowie, materiały sesji naukowej zorganizowanej 19 X 1996 r. w stulecie drugiej konsekracji kościoła*, red. nauk J. Myszor, Chorzów 1998, s. 58–77.

²¹ W. K o r z e n i o w s k a, *Tercjarze w życiu codziennym wsi górnośląskiej (druga połowa XIX i początek XX wieku)*, [w:] *Dziedzictwo Góry św. Anny...*, s. 80–89.

²² J. M y s z o r, *Katolicka doktryna o państwie w nauczaniu biskupa Melchiora Diepenbrocka (1845–1853)*, [w:] *Od Wiosny Ludów do powstań śląskich*, pr. zb. pod red. W. Wrzesińskiego, Bytom 1998, s. 32–49.

²³ F. M a r o Ń, *Tematy górnośląskich konwentów dekanalnych w latach między kulturkampferem a pierwszą wojną światową*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1977, t. 10, s. 201–259.

narodowej polskojęzycznej części wiernych, ale także – co niemniej ważne – odpowiedzieć na pytanie o procesy dechrystianizacyjne zachodzące w społeczeństwach industrialnych w powiązaniu z procesami emancypacji społecznej, narodowej i politycznej polskojęzycznej grupy narodowościowej. Problematyka narodowościowa zostanie z pewnością wyczerpująco omówiona przez prof. Mieczysława Patera. Bez wątpienia pewna nierównowaga w historiografii, jaka zarysowała się w tym względzie, prowadzi siłą rzeczy do nie zawsze obiektywnego widzenia biskupów wrocławskich, jako rządców całej społeczności katolickiej.

Obecny stan badań odzwierciedla nie tylko zainteresowania i preferencje poszczególnych historyków, ale jest także odbiciem nowych tendencji w badaniach nad historią Kościoła. Można zauważyć, że począwszy od Soboru Watykańskiego II coraz mniej uwagi poświęca się historii Kościoła traktowanego jako instytucji, a większy nacisk kładzie się na przejawy życia wspólnoty wierzących na poziomie parafii²⁴. W historiografii polskiej ta tendencja uwidoczniła się szczególnie po 1989 r., po całkowitej liberalizacji procesu wydawniczego. Na poziomie najniższym znalazła odzwierciedlenie w licznych monografiach poświęconych historii parafii. Wielu proboszczów powierzyło historykom napisanie historii parafii lub przedrukowano już istniejące opracowania²⁵. „Historie parafii” pisane są w tradycyjnej formie, najczęściej jako chronologicznie ułożona kronika wydarzeń²⁶. Tylko niektóre (Bogucice, Chorzów – św. Barbary) otrzymały zestaw artykułów monograficznych na wybrane zagadnienia z życia parafii.

W przypadku historii parafii na uwagę zasługują zwłaszcza te, których autorzy sięgają do nowych źródeł i usiłują z mniejszym lub większym powodzeniem odtworzyć to, co jest najtrudniej uchwytne, a mianowicie: przejawy prywatnej pobożności i zagadnienia religijno-moralne. Należy bowiem zauważyć, że dopiero mniej więcej od ostatnich dziesięcioleci XIX w. plebejskie społeczeństwo śląskie wytwarza pierwsze źródła o charakterze prywatnym, takie jak listy, widokówki, pamiętniki, fotografie, listy do redakcji. W nich możemy znaleźć to, co w tej chwili budzi największą ciekawość badaczy: historia prywatna katolika, motywy jego wyborów politycznych, ideologicznych, narodowych i moralnych. Tym większą wagę posiadają więc publikacje pamiętników²⁷ i korespondencji z czytelnikami, zamieszczane na łamach ówczesnej prasy lokalnej²⁸. Należy więc zastanowić się, jak zmienić powszechnie przyjętą i praktykowaną koncepcję ba-

²⁴ J. M y s z o r, *Tradycje duszpasterstwa na Śląsku na przełomie XIX i XX wieku*, „Wiadomości Archidiecezjalne” [Katowice] 1993, nr 11, s. 519–527, tożsame: *Seelsorgerische Traditionen in Oberschlesien um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts*, „Collectanea Theologica” A. 68. Fasciculus specialis 1998, s. 211–224.

²⁵ J. K u d e r a, *Historia kościoła parafialnego w Bieruniu*, Bieruń 1996; L. M u s i o ł, *Mokre. Z dziejów wsi i parafii*, Katowice 1995 [opracowana w 1953 r., uzupełniona w 1969 r.]; tenże, *Parafia Krasowy. Monografia historyczna miejscowości Krasowy–Kosztowy–Wesoła*, Mysłowice 1995 [opracowanie z 1959 r.].

²⁶ E. B r e i t k o p f, E. S k o r w i d e r, A. S t e u e r, *Zawodzie. Monografia historyczna dzielnicy miasta Katowice–Zawodzie i parafii pw. Opatrzności Bożej*, Katowice 1996; A. B r z e z i n a, E. M a r s z a ł e k, A. R a t k a, A. S t e u e r, *Halemba. Historia i teraźniejszość parafii Matki Boskiej Różańcowej*, Halemba 1997; S. P i s a r e k, *700-lecie parafii (1293–1993) i 400-lecie kościoła pw. św. Jana Chrzyciela (1596–1996) w Pawłowicach*, Pawłowice 1996.

²⁷ K. S o b o t a, *Wspomnienia z lat 1919–1920–1921*, do druku przygotowała, wstępem i przypisami opatrzyła Wanda Musialik, Wrocław–Opole 1998.

²⁸ A. S t a n i s z e w s k i, *Rok pruski. Życie codzienne wsi polskiej na przełomie XIX i XX wieku w świetle korespondencji prasowych*, Olsztyn 1995.

dań nad historią parafii, tzn. odejść od konstrukcji kronikarskiej, a skupić większą uwagę na historii mentalności. To oczywiście pociąga za sobą wspomnianą wyżej konieczność szukania nowych źródeł. Młodzi adepci historii na przykład nie potrafią wykorzystać akt metrykalnych, bogatych w możliwości interpretacyjne, czego dowodem są chociażby interesujące badania prowadzone nad metrykami z Radzionkowa oraz innych śląskich parafii²⁹.

Badania historyczne w minionych dwudziestu latach nie ominęły tak obecnie modnego na Zachodzie tematu, jakim jest udział kobiet w życiu społecznym. Warto odnotować owoce konferencji naukowej zorganizowanej przez opolski uniwersytet w kwietniu 1996 r.³⁰ Dwa referaty wywołały stosunkowo rzadko poruszany temat zgromadzeń zakonnych w historii diecezji wrocławskiej³¹. Swego czasu na łamach „Naszej Przyszłości” ukazało się szereg artykułów poświęconych zgromadzeniu sióstr elżbietanek na Śląsku³². Brakuje takich opracowań w stosunku do innych zgromadzeń, a jeśli są, leżą niedostępne w maszynopisach. Przy tej okazji warto zastanowić się nad dziejami zgromadzeń zakonnych żeńskich i męskich na Śląsku i ich wpływem na duszpasterstwo parafialne. Mam tu na myśli zwłaszcza działalność wychowawczą sióstr zakonnych w szkolnictwie, sierocińcach i ochronkach oraz ich zaangażowanie charytatywne. Niestety, większość opracowań, jaka powstała w tej dziedzinie, wyszła i spod pióra sióstr zakonnych, które z wiadomych względów dzielił historię zgromadzenia kadencjami rządów sióstr prowincjalnych³³. Ostatnio ukazała się monografia zgromadzenia księży salwatorianów, która godna jest uwagi z wielu względów. Najbardziej interesującym zagadnieniem, jakie porusza Autor monografii, to proces powstawania i mechanizm wchodzenia zgromadzenia zakonnego na teren diecezji wrocławskiej³⁴. Warto zauważyć, że podobne starania czynione przez zmarłych wstańców nie przyniosły zamierzonego skutku³⁵.

U w a g i k o ń c o w e. Trudno w przypadku historii Kościoła XIX-wiecznego na Śląsku uprawiać historię idei. Śląsk w okresie najbardziej mnie interesującym był plebejski, co w przypadku Kościoła katolickiego w tym okresie nie było jego słabością, lecz siłą. Ludność na Śląsku poddana silnym wpływom in-

²⁹ Por. *Studia nad społeczeństwem Górnego Śląska w XIX i na początku XX wieku*, (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 925), Wrocław 1988; *Księga ślubów parafii radzionkowskiej z lat 1801–1859*, opr. i wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1996; *Księga chrztów parafii radzionkowskiej z lat 1811–1850*, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1997; J. S p y c h a ł a, *Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870*, [w:] *Śląskie studia demograficzne. Śluby*, pod red. Z. Kwaśnego, Wrocław 1995, s. 7–46; D. D a s z k i e w i c z - O r d y ł o w s k a, *Śluby w parafii toszeckiej w latach 1789–1877*, tamże, s. 47–68; P. K w a p u ł i ń s k a, *Śluby w parafii kochłowieckiej w XIX w.*, tamże, s. 69–110.

³⁰ *Udział kobiet w polskim ruchu narodowym na Górnym Śląsku i Śląsku Cieszyńskim w XIX wieku*, red. nauk. H. Karczyńska, Opole 1996; *Działalność społeczno-narodowa i polityczna na Górnym Śląsku w XX wieku*, red. nauk. H. Karczyńska, Opole 1997.

³¹ M. P i e l a, *Kulturalno-społeczne aspekty zjawiska wstępowania kandydatek z ziem polskich w XIX w. do zgromadzeń zakonnych na przykładzie Kongregacji Sióstr Boskiego Zbawiciela (salwatorianki)*, [w:] *Działalność społeczno-narodowa i polityczna kobiet na Górnym Śląsku w XIX wieku*, red. nauk. H. Karczyńska, Opole 1997, s. 27–30; M. G. C e b u ł a, *Śląska samarytanka Służebnica Boża Maria Merkert (1817–1872)*, tamże, s. 228–233.

³² „Nasza Przyszłość” 1981, t. 55.

³³ Por. A. N i e d z i e l a, *Jadwiżanki w służbie Kościoła*, [Wrocław 1985].

³⁴ A. K i e ł b a s a, *Salwatorianie z ziem polskich w latach 1881–1903*, t. 1–2, t. 2: *Dokumentacja*, Wrocław 1998.

³⁵ J. M y s z o r, *Zmarłych wstańcy na Śląsku. Z dziejów odrodzenia religijnego na Górnym Śląsku w XIX wieku*, „Zeszyty Historyczno-Teologiczne Zmarłych wstańców” 1995, nr 1, s. 18–28.

dustrializacyjnym, w przeciwieństwie do innych regionów uprzemysłowionej Europy nie uległa sekularyzacji w tym samym stopniu jak na przykład w Zagłębiu Ruhry. Powszechnie uważa się, że główna przyczyna tego zjawiska leży w fakcie, iż duchowieństwo śląskie, wywodzące się z niższych warstw społecznych, nie wyparło się, generalnie rzecz biorąc, swego pochodzenia. Złożyły się na to między innymi skomplikowane zależności społeczno-wyznaniowe, które zostały swego czasu w interesujący sposób omówione w pracy ks. R. Bigdonia³⁶. Właśnie praca ks. Bigdonia podsuwa myśl o konieczności pisania historii zmieniającej się mentalności: z chłopskiej w robotniczą, a to z kolei nasuwa postulat współpracy historyków z socjologami³⁷.

Czy pytanie o istnieniu zależności między stopniem uświadomienia narodowego a zaangażowaniem w życiu religijnym przeciętnego katolika mieszkającego na Górnym Śląsku w XIX-wieku jest uzasadnione? Czy istnieje związek między przynależnością do określonej grupy narodowościowej i społecznej a stopniem zaangażowania w życiu religijnym. Inaczej mówiąc, czy istnieje niemiecki i odpowiednio polski model religijności, który w przypadku Śląska pozwoliłby na przykład na prześledzenie procesów akulturacji/asymilacji³⁸. Jeśli tak, to rodzi się pytanie o rodzaj źródeł, które pozwoliłyby znaleźć odpowiedź na tak postawione pytania. Dwa zasygnalizowane wyżej problemy, które jak dotąd – moim zdaniem – nie znalazły jeszcze pełnej odpowiedzi, wydają się kluczowe dla duszpasterstwa XIX i przełomu XX wieku. Badania nad historią duszpasterstwa parafialnego nie mogą być prowadzone w izolacji. Nasuwa się pytanie, czy kontekstem ma być historia duszpasterstwa niemieckiego, czy polskiego albo jednego i drugiego? Położenie geograficzne Śląska i jego przeszłość siłą rzeczy zmusza do badań porównawczych, uwzględniających polskie i niemieckie wpływy; wszelkie jednostronne naświetlenia z pewnością prowadzą do fałszywych wniosków³⁹. Udział w sesji historyków niemieckich i polskich czyni to pytanie retorycznym.

³⁶ R. B i g d o n, *Zagadnienie związku między industrializacją a procesem dechrystianizacji*, Studia Teologiczne, red. L. Górka, J. Kras, S. Nagy, Lublin 1976, s. 281–304.

³⁷ Od szeregu lat z powodzeniem takiej interpretacji dokonuje w swoich publikacjach Wojciech Świątkiewicz: *Zagadnienie odradzania się niemieckiej tożsamości kulturowej w kontekście socjologicznej problematyki religijności na Górnym Śląsku*, [w:] *Sytuacja społeczno-kulturowa mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku*, pr. zb. pod red. W. Jachera, Kielce 1993, s. 47–66; tenże, *Tradycja i wybór. Socjologiczne studium religijności na Górnym Śląsku*, Katowice–Wrocław 1997; tenże, *Praktyki religijne w parafii bogucickiej. Studium socjologiczne*, [w:] *Parafia bogucicka...*, s. 290–309.

³⁸ Por. interesujące uwagi metodologiczne dotyczącego tego zagadnienia: *Procesy akulturacji/asymilacji na pograniczu polsko-niemieckim w XIX i XX wieku*, pod red. Witolda Molika i Roberta Traby, Poznań [1999].

³⁹ Por. H. S o b e c z k o, *Specyfika życia religijnego parafii górnośląskich*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 1997, t. 17, s. 143–161.